

LANG LEVE DE DODE DICHTER!
SCHRIJVERSHERDENKINGEN EN LITERAIRE FANCULTUUR
ROND 1800

Lotte JENSEN

Abstract – This article discusses literary fan culture around 1800 by focusing on the commemoration of four well-known Dutch authors: Lucretia Wilhelmina van Merken, Jan Fredrik Helmers, Adriaan Loosjes and Rhijnvis Feith. It is argued that societal and poetical aspects played a significant role in the volumes that were published in their honour. They were produced by relatively small, like-minded groups of authors, who shared similar poetical views. There are many differences with the celebrity culture of the second half of the nineteenth century, which was characterised by mass events and nationalism. Nevertheless, there are many similarities as well, such as aspects of community and identity building. Moreover, the stereotypical figure of the hysterical fan, who visits his or her idol, collects memorabilia and shapes his own (literary) identity by a mirroring-process, was prevalent around 1800. This is illustrated by the case study of poet Willem Hendrik Warnsinck, one of Feith's most passionate admirers.

Laat kindergezangen
Den treurtoon vervangen,
Zij dwingen het oog geene tranen meer af.
Ja, Helmers! wij tooijen,
Omvlechten, bestrooijen,
Met bloemen der liefde uw kunsteloos graf.

Uw zangen voor vrijheid,
Verhoogen de blijheid
Van onzen gelukkigen, jeugdigen staat.
Zij zullen ons leeren
Den man te vereeren,
Wiens hart met opregtheid voor 't vaderland slaat (*Hulde* 1815, 124-125).

Op plechtige wijze zong een koor van kinderen op 25 november 1814 het publiek van *Felix Meritis* toe. Het koor prees de Amsterdamse dichter Jan Fredrik Helmers (1767-1813) [afb. 1], omdat hij in benarde tijden voor vaderland en vrijheid had geijverd. Op het programma stonden verder nog een ouverture, een lofrede door Hendrik Harmen Klijn en een gedicht van

* De auteur is verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Spiegel der Letteren 56 (3), 249-277. doi: 10.2143/SDL.56.2.0000000

© 2014 by Spiegel der Letteren. All rights reserved.

Afbeelding 1
 Portret van Jan Fredrik Helmers.
 Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Cornelis Loots. Ook in deze bijdragen werd het belang van Helmers als vaderlandslievende dichter benadrukt.

Ruim anderhalf jaar eerder, op 26 februari 1813, was Helmers gestorven. Hij was toen op uiterst sobere wijze begraven: geen plechtig eerbetoon, geen lijkredes, geen gezangen. Er was slechts een eenvoudige steen op zijn graf geplaatst, met alleen zijn naam erop. In de loop van 1814, toen Nederland uit handen van de Fransen was bevrijd, kreeg hij alsnog een passend afscheid: er werden in Amsterdam twee herdenkingsbijeenkomsten georganiseerd, één in de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* (op 26 februari 1814) en één in *Felix Meritis* (op 25 november 1814).¹

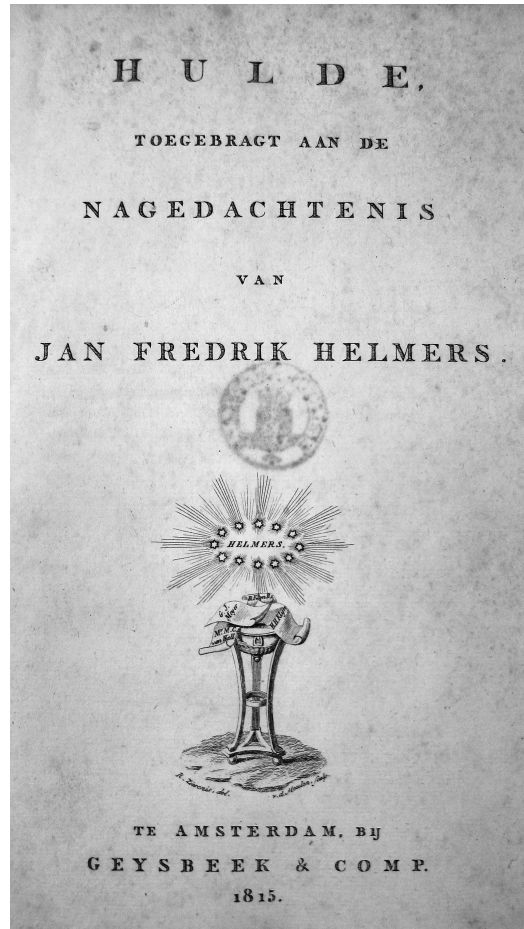
¹ Over de organisatie en uitvoering van deze herdenkingsbijeenkomsten: Van Hattum 1996, 145-149. Graag bedank ik Marleen de Vries voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

De bijdragen werden op initiatief van de boekverkoper en letterkundige Pieter Gerardus Witsen Geysbeek gebundeld in een gemeenschappelijke uitgave, getiteld: *Hulde, toegebracht aan de nagedachtenis van Jan Fredrik Helmers* (1815) [afb. 2].² Het geheel had wel iets weg van een heiligverklaring, getuige omschrijvingen van Helmers als ‘zalige’ en ‘Neêrlands heiligen Bard’ (*Hulde* 1815, 62, 125).

Helmers was niet de enige dichter die in de decennia rondom 1800 op deze wijze postuum werd geëerd. Ook andere overleden schrijvers werden publiekelijk gehuldigd door middel van herdenkingsbijeenkomsten of speciale uitgaven. Dit soort eerbetoon aan een overleden auteur zou je als een vroege manifestatie kunnen beschouwen van datgene wat tegenwoordig wel met ‘fan culture’ of ‘culture of literary celebrity’ wordt aangeduid (Lewis 1992; Eisner 2009, 1). Bewonderaars – met name collega-schrijvers – kwamen bij elkaar om hun waardering voor de dode dichter uit te spreken in de vorm van redevoeringen, gedichten en liederen. Ze weidden daarbij niet alleen uit over de bijzondere verdiensten van de overleden schrijver, maar ook over hun persoonlijke betrekking tot de auteur. Soms gebeurde dat al bij de begrafenis zelf, in andere gevallen pas later, bijvoorbeeld bij de onthulling van een gedenksteen of monument. Via de uitgave van de voordrachten kon een breder publiek vervolgens ook kennis nemen van wat er bij deze bijeenkomsten gezegd en gezongen was.

Kwalificaties die tegenwoordig vaak aan fancultuur worden toegeschreven, zoals dweepzucht en blinde adoratie, komen we in dergelijke vroege publicaties al ruimschoots tegen. Ook zoiets als groeps- en identiteitsvorming speelt al een rol: uitspraken over de overleden schrijvers brachten automatisch een reflectie op de eigen positie met zich mee. Tegelijkertijd zijn er ook evidente verschillen met de fancultuur, zoals die in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Rond 1800 was in Nederland nog geen sprake van massamedia en -cultuur; de herdenkingsbundels uit die periode hadden diensgevolge een veel kleinere reikwijdte. Ook waren de huldeblijken sterk gekleurd door de retorische en genrematige voorschriften van die tijd: bepaalde bewoordingen hoefden niet noodzakelijkerwijze op idolatrie te wijzen, maar waren gebruikelijke manieren om collegiale bewondering mee uit te drukken. Dat roept de vraag op in hoeverre we in dergelijke werken al elementen kunnen ontwaren van wat we tegenwoordig met fancultuur associëren.

² Alleen het lofdicht van Loots verscheen niet in deze uitgave, omdat hij deze al voor zijn eigen bundel had gereserveerd. Zie Van Hattum 1996, 148.

Afbeelding 2
*Hulde, toegebracht aan de nagedachtenis van Jan Fredrik
 Helmers. Amsterdam 1815.*
 Collectie Universiteit van Amsterdam.

In deze bijdrage zal ik enkele herdenkingsbundels uit de decennia rond 1800 bespreken om zo zicht te krijgen op deze vroege, tot op heden grotendeels onopgemerkt gebleven vorm van literaire ‘fancultuur’, namelijk de bundels voor Lucretia Wilhelmina van Merken (1790), Jan Fredrik Helmers (1815), Adriaan Loosjes (1818) en Rhijnvis Feith (1824).³ Ik zal

³ Ik laat hier buiten beschouwing de *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy* door W.A. Ockerse en A. Kleijn Ockerse (Haarlem 1822) en de *Gedenkzuil voor W. Bilderdijk* (Amsterdam

betogen dat deze letterkundige ‘gedenkszuilen’, zoals ze toen genoemd werden, zowel een sociale als poëtische functie vervulden. Ze laten zien dat het herdenken van overleden schrijvers in de eerste plaats een sociale aangelegenheid was, waarbij gelijkgestemden collectief hun hulde aan de overleden schrijver uitbrachten. Ze zijn daarmee representatief voor de *sociabiliteit* van het toenmalige letterkundige leven, dat zich in belangrijke mate in genootschappelijke kringen afspeelde (Van den Berg 1999, 68).⁴ Daarnaast hadden deze bundels een uitgesproken *poëticaal* karakter.⁵ De lof voor de overleden schrijvers ging veelal gepaard met een oordeel over de kwaliteit van het werk van de overleden auteur en een plaatsbepaling ten opzichte van andere schrijvers.

Herinneren als sociale praktijk

Om het sociale aspect van de herdenkingsbundels nader te kunnen duiden is het zinvol aansluiting te zoeken bij het veld van de *memory studies*. Dit onderzoeksveld richt zich in de breedste zin van het woord op de rol van herinneringen in de samenleving. Daarbij is onder meer aandacht voor de invloed van de tijdsomstandigheden op herinneringspraktijken. Hoewel er continuïteiten door de eeuwen bestaan, zijn er ook duidelijke veranderingen en breuklijnen waarneembaar. Zo hebben herdenkingsceremoniën allerlei veranderingen ondergaan in de loop van de tijd onder invloed van sociale en maatschappelijke ontwikkelingen.⁶ Cultuurhistorici plaatsen doorgaans

1833). Het eerstgenoemde werk past weliswaar in bovengenoemde ontwikkeling om herdenkingsbundels aan overleden schrijvers te wijden, maar kwam pas vele jaren na de dood van Bellamy, die in 1786 overleed, tot stand. Bovendien staan er geen bijdragen van andere auteurs in. Het werk bevat wel een indrukwekkende intekenlijst; ook de koning tekende in voor drie exemplaren. De *Gedenkszuil voor W. Bilderdijk* (Amsterdam 1833) komt ter sprake in de bijdrage van Rick Honings aan dit themanummer. Zie hierover ook Van Zonneveld 1993; Honings e.a. 2013, 504-506. Volledigheidshalve zij nog vermeld dat in 1838 een huldebundel ter nagedachtenis aan Jan van Walré werd gepubliceerd (op initiatief van de rederijderskamer *De Wijngaardranken* te Haarlem) en dat ook Jan-Frans Willems na zijn dood met een bundel werd geëerd, getiteld *Gedenkszuil aan J.-F. Willems toegewijd* (Gent 1848).

⁴ Naast deze letterkundige ‘erezuilen’ bestaat er nog een andere vorm van postuum huldebetoen, namelijk de uitgave van werk van overleden dichters. Te denken valt aan de editie van Cats’ verzameld werk door Rhijnvis Feith (1790), Hoofts gedichten door Bilderdijk (1823) en de Vondel-editie van Jacob van Lennep (1850-1869). Zie specifiek over de Vondel-edities: Dongelmans 2006. Zie voor een algemeen geschiedkundig overzicht van de Nederlandse teksteditie: Rock 2010. Rock spreekt in dit verband van ‘papiermonumenten’.

⁵ Het retorische karakter van de verwoording van de dichterlijke bewondering blijft hier grotendeels buiten beschouwing, maar verdient wel nader onderzoek.

⁶ Over veranderende gewoontes in de herdenkingscultuur van de doden, zie het recente overzichtswerk over grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden: Bitter e.a. 2013.

een cesuur omstreeks 1800. De opkomst van het nationalisme, het ontstaan van de massamedia en de uitvinding van nieuwe technieken zorgden voor een algehele democratisering en grotere zichtbaarheid van het verleden in de samenleving (Jensen e.a. 2010).⁷

Voorts hebben *memory*-onderzoekers aangetoond dat herinneren altijd een proces van toe-eigening met zich meebrengt. Individuen en groepen maken zich bepaalde herinneringen eigen en ontleen er mede hun identiteit aan. Op het niveau van de collectieve herinnering speelt het cultiveren van de groepsgebonden tradities een grote rol; het verleden vormt een belangrijk ijkpunt om de eigen identiteit in het heden vorm en inhoud te geven (Assmann 1995; Erll 2011). Wat betreft de negentiende eeuw wordt in dit verband vooral gewezen op de cultivering van het nationale verleden in het proces van natievorming en nationalisme. Er ging een formatieve kracht uit van geschiedverhalen waarin vaderlandse helden en hoogtepunten uit het nationale verleden bejubeld werden. Ze fungeerden als scheidslijnen tussen verschillende naties en bakenden het eigen nationale domein af. Tegelijkertijd creëerden die grenzen ook nieuwe geschillen: via de herinnering aan het verleden vochten nationale en regionale gemeenschappen maar al te vaak politieke en religieuze conflicten uit.⁸

Beide aspecten, de toe-eigening door specifieke groepen en het natievormende karakter, spelen ook een belangrijke rol bij schrijversherdenkingen in de negentiende eeuw. Deze beleefden hun hoogtijdagen in de tweede eeuwhelft. In tal van Europese landen vonden grootscheepse herdenkingen plaats, zoals die ter nagedachtenis aan Goethe (1849), Shakespeare (1864), Dante (1865), Scott (1871), Petrarca (1875), Rousseau (1878), Voltaire (1878), Pushkin (1880) en Conscience (1883). In Nederland vormden Hendrik Tollens en Joost van den Vondel het middelpunt van allerlei vieringen, waarvan de onthulling van de standbeelden van beide schrijvers, in respectievelijk 1860 en 1867, een hoogtepunt vormde.⁹

Ann Rigney heeft recent aandacht gevraagd voor de vieringen rond de honderdste verjaardag van Robert Burns in 1859, toen honderden evenementen werden georganiseerd ter nagedachtenis aan deze Schotse dichter.

⁷ Voor relativiserende kanttekeningen bij die cesuur: Kuijpers e.a. 2013.

⁸ Voor Nederlandse praktijkvoorbeelden: Leerssen 2006; Jensen 2008.

⁹ Over de herdenkingsactiviteiten rondom Tollens en Vondel, zie respectievelijk Blaas 2000, 46-58; Jensen 2012; Leerssen 2014. Ook de zeventiende-eeuwse dichter Jacob Cats kreeg in de negentiende eeuw een standbeeld, namelijk in Brouwershaven in 1829. Ik wijs er hier volledigheidshalve nog op de vele herdenkingsactiviteiten in België rondom het overlijden van Jan-Frans Willems in 1846. Zie hierover Stynen 2012, 379-404.

Bezoekers konden hun hart ophalen aan feestelijke banketten, concerten, redevoeringen en voorleesavonden. Zij betoogt dat de herdenkingscultuur rondom deze en andere schrijvers een belangrijke rol speelde in de uitdrukking van collectieve identiteiten, zoals de Schotse identiteit. Ze spreekt in dit verband van ‘embodied communities’, als een variant van Benedict Andersons bekende term ‘imagined community’. De deelnemers vormden niet alleen een ingebeelde gemeenschap die via de berichtgeving in de media mede gestalte kreeg (‘imagined community’), maar ze belichaamden deze ook daadwerkelijk door actief deel te nemen aan allerlei festiviteiten (‘embodied community’). Rigney noemt deze participanten ‘fans’; de fancultuur rondom een beroemde schrijver wordt hier dus nadrukkelijk aan politieke en nationalistische tendenzen gekoppeld (Rigney 2011, 76, 89).

Dergelijke grootscheepse manifestaties die veelal een nationalistisch karakter dragen, komen weliswaar pas voor vanaf de jaren 1850, maar ze gaan terug op een traditie van schrijversherdenkingen die al ouder is.¹⁰ Wat betreft de Nederlandse context kan bijvoorbeeld gewezen worden op de vroege herdenkingscultus rondom Vondel. Hij werd na zijn dood in 1679 door ‘veertien dichters en liefhebbers van de poëzie’ ter aarde besteld en met lofdichten overladen (Van Oostrom e.a. 1986, 74). In 1682 publiceerde Geeraardt Brandt, die een vurige bewonderaar Vondel was, diens biografie of, beter gezegd: hagiografie. In 1772 kreeg de Vondelverering een nieuwe opleving, toen op initiatief van het dichtgenootschap *Diligentiae* een monument bij Vondels graf werd onthuld. Dat zorgde voor veel ophef, omdat het als een actueel poëticaal, religieus en politiek statement werd opgevat (De Vries 1995, 142-143; De Vries 2001, 133-137).

Ook Constantijn Huygens, gestorven in 1687, werd herdacht met een bundel lijdichten. Bewonderaars van zijn poëzie prezen de geleerdheid en het vernuft van deze ‘Vader der Poëten’, die tot de grootste ‘letterhelden’ werd gerekend (*Lykdichten* 1687, 14, 36).¹¹ Zo’n zelfstandige uitgave met lijdichten was in die tijd nog uitzonderlijk, want meestal werden de lijdichten achterin het verzamelde werk van een dichter afgedrukt. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij Lucas Schermer en Hubert Korneliszoon Poot, die respectievelijk in 1711 en 1733 overleden. De leden van de Haarlemse redrijkerskamer *Trou moet blijken* klommen onmiddellijk in de pen, toen de veelbelovende dichter Schermer op veel te jonge leeftijd stierf – hij was pas tweeëntwintig jaar. Hun lijdichten hebben een prominente plaats gekregen

¹⁰ Deze maken op hun beurt deel uit van een bredere ‘celebrity culture’ die in de tweede helft van de achttiende eeuw opgang maakte. Zie hierover Throsby 2009 en Wanko 2011.

¹¹ Een retorische analyse van funeraire poëzie in de renaissance biedt Witstein 1969.

in Schermers verzamelde werk, *Poëzy* (1712) (Schermer 1712, 459-535). Ook bij Poot werden de gedichten op zijn overlijden achterin het laatste deel van zijn *Gedichten* (1722-1735) afgedrukt (Poot 1735, 167-268).

De Amsterdamse uitgever Pieter Meijer, die een spilfunctie in het Amsterdamse letterkundige circuit vervulde, lijkt een van de eersten te zijn geweest die het fenomeen van zelfstandige lijkbundels gebruikte om literair-historisch bewustzijn bij een breder publiek te kweken.¹² Twee van zijn lievelingsdichters, Dirk Smits en Sybrand Feitama, eerde hij met een dergelijk huldebetoon, respectievelijk in 1752 en 1758 (*Treurzangen* 1752; *Lykzangen* 1758). Bekende dichters uit Meijers fonds, onder wie Nicolaas Simon van Winter, Lucretia Wilhelmina van Merken en Bernardus Bosch, werkten eraan mee. Zij plaatsten de twee coryfeeën, die in hun tijd als ware literaire grootheden golden, op eenzame hoogte. Van Merken benadrukte in haar 'klacht over den dood van den heere Dirk Smits' hoe groot het nationale verlies was: 'De groote Smits, uw Orfeus is verscheien / Wiens gouden lier gansch Neerland had bekoord' (*Treurzangen* 1752, A2).

Deze vroege voorbeelden laten zien dat aspecten van 'community building' ofwel groepsvorming van meet af aan een rol speelden bij schrijversherdenkingen, zij het dat ze een veel lokaler en kleinschaliger karakter droegen dan de massale vieringen van de late negentiende eeuw. Dat geldt ook voor de herdenkingsbundels die in de decennia rondom 1800 verschenen: het gaat om collectieve producties die de opvattingen en idealen van een bepaalde, welomschreven gemeenschap reflecteren. Behalve het collectieve karakter springt echter ook het poëtische karakter van deze uitgaven in het oog. Terwijl de hiervoor genoemde schrijversherdenkingen voor auteurs als Goethe, Petrarca en Scott vooral in de context van het opkomende nationalisme moeten worden geplaatst, dienen de vroegere herdenkingsbundels ook vanuit een poëtische perspectief te worden geïnterpreteerd.¹³ In de wijze waarop de overleden schrijver werd gehuldigd, klonken de letterkundige standpunten van de medewerkers namelijk sterk door. Voor het reconstrueren van de vigerende literaire opvattingen in deze periode vormen dergelijke bundels dan ook een belangrijke bron.

¹² Over Meijer als 'instituut': De Vries 2005. Specifiek over de lijkbundels voor Smits en Feitama: De Vries 2001, 137 en De Vries 2005, 86-87.

¹³ Nader onderzoek over huldigen en herdenkingen van Nederlandstalige schrijvers in de tweede helft van de negentiende eeuw zou moeten uitwijzen welke motieven er, naast het opkomende nationalisme, nog meer een rol speelden bij dit soort activiteiten. Te denken valt aan de vieringen in de jaren 1880 rondom schrijvers als A.L.G. Bosboom-Toussaint, Hendrik Conscience en Multatuli.

Lijkdichten voor Van Merken

Op 19 oktober 1789 overleed Lucretia Wilhelmina van Merken [afb. 3] te Leiden. Vijf dagen later werden haar stoffelijke resten in de Oude Kerk te Amsterdam (haar geboorteplaats) bijgezet. Van Merken gold als een van de grootste dichters van haar tijd: ze maakte vooral furore met het leerdicht *Het nut der tegenspoeden* (1762) en haar vaderlands-historische treurspelen. Het verbaast dan ook niet dat er onmiddellijk stemmen opgingen om een monument voor haar op te richten. Het Leidse dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen* nam het initiatief, maar de plannen bleven steken bij een ontwerp van Reinier Vinkeles (Van Logchem 2013). Wel werd in drie verschillende Amsterdamse genootschappen stil gestaan bij haar dood, namelijk in *Diligentiae Omnia*, *Felix Meritis* en *Concordia et Libertate*. Door middel van toespraken werden van Merkens 'uitmuntende dichtvermogens' toegelicht (De Vries 2001, 140). Ook verscheen kort na haar overlijden een bundel *Lykdichten, ter gedachtenisse van de grootste der Nederlandsche dichtersessen, vrouwe Lucretia Wilhelmina van Merken* (1790), uitgegeven bij Pieter Johannes Uylenbroek te Amsterdam. De titelpagina van deze uitgave had de vorm van een urn, waarmee het funeraire karakter van de publicatie benadrukt werd.

Het papieren gedenkteken voor Van Merken beslaat 84 gedrukte pagina's en bevat in totaal negentien gedichten. Voorop geplaatst zijn de gedichten van drie bekende schrijfsters: Maria Louiza Griethuizen-Carelius, Petronella Moens en Adriana van Overstraten.¹⁴ Daarna volgt een keur aan dichters, namelijk Harmanus Asschenbergh, Izaak de Clercq, Jan Gerard Doornik, Joannes Lublink de Jonge, Ambrosius Justus Zubli, Daniël Bleecker, Abraham du Sart, Hendrik Ogelwight Jr., H. Nooy, Pieter Huisinga Bakker, Jan Fokke, Willem Haverkorn, Henri-Jean Roullaud, Pieter Johannes Uylenbroek en Abraham Vereul. De vraag is waarom juist deze dichters in de bundel zijn opgenomen en wat hen met de overleden schrijfster verbindt. Welke kring(en) van bewonderaars is (zijn) hier aan het woord?

Er zijn ten minste vier samenbindende factoren aan te wijzen. De eerste en belangrijkste vormt de uitgever van de bundel, Pieter Johannes Uylenbroek (die zelf ook een bijdrage leverde). Hij vervulde een spilfunctie in het culturele en letterkundige leven en ontwikkelde zich tot dé specialist op het

¹⁴ Mogelijk is ook het tweede gedicht uit de bundel, dat tussen de gedichten van Griethuizen-Carelius en Moens staat en ondertekend is door H.W.M.D..., van de hand van een vrouw. De bundel lijkt namelijk bewust te openen met de door vrouwen geschreven teksten, hetgeen wel vaker in bloemlezingen uit die tijd gebeurde.

Afbeelding 3
 Portret van Lucretia Wilhelmina van Merken.
 Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

terrein van de Nederlandse poëzie en toneelpoëzie (De Vries 2006, 45). Een van zijn belangrijkste projecten vormde de *Kleine dichterlijke handschriften* (1788-1808), een reeks bloemlezingen waarin beginnende en gevorderde dichters hun talent konden laten zien (Van Hattum 1996, 37-38). Het echtpaar Van Merken en Nicolaas Simon van Winter, dat na de dood van Pieter Meijer in 1781 naar Uylenbroek was overgestapt, vormde het koningskoppel uit zijn fonds. Het lag dan ook voor de hand dat Uylenbroek de uitgave van Van Merkens lijkgedichten op zich nam. Het was geen moeilijke opgave voor Uylenbroek om schrijvers te rekruteren: er deden vooral dichters mee die hij al in zijn fonds had zitten.¹⁵ Dat verklaart waarom we

¹⁵ Nicolaas Simon van Winter had weinig bemoeienis met de herdenkingsbundel, maar klaagde bij Uylenbroek wel over de trage voortgang ervan. Zie De Vries 2006, 151.

ook de namen van relatief onbekende dichters als Bleecker en Vereul tegenkomen. Beiden hadden nog nauwelijks iets gepubliceerd, maar ze hadden wel meegewerkt aan Uylenbroeks prestigieuze project *Kleine dichterlijke handschriften*.¹⁶

Ten tweede bevinden zich onder de lofdichters opvallend veel toneel-schrijvers, die, net als Van Merken, treurspelen in de Frans-classicistische trant schreven. Ook hier is een link met Uylenbroek te leggen, die veel toneelauteurs in zijn fonds had zitten. Toneel – zowel oorspronkelijke stukken als vertalingen – behoorde tot zijn specialismes. Auteurs als Willem Haverkorn, Jan Fokke, Hendrik Ogelwight, Henri Jean Roullaud, Ambrosius Justus Zubli en Jan Gerard Doornik hadden vooral naam gemaakt als auteurs van toneelstukken en waren ook in de huldebundel voor Van Merken opgenomen. Het verbaast niet dat zij ook uitvoerige aandacht aan de kwaliteiten van Van Merken als toneelschrijfster besteden.

Ten derde waren vrijwel alle huldediters actief in het genootschapsleven. Opvallend veel van de namen komen we ook tegen als lid van het *Amsteldamsch dicht- en letteroefenend genootschap* en *Felix Meritis*. Opnieuw zal Uylenbroek, die van diverse genootschappen lid was, de verbindende factor zijn geweest. Enkele medewerkers waren namelijk ook lid van een door Uylenbroek opgericht genootschap, zoals De Clercq, Zubli, Doornik en Vereul.¹⁷

Een laatste overeenkomst vormt de overwegend verlichte en patriotse signatuur van de huldediters. Van Merken en haar man kunnen tot de gematigde patriotten gerekend worden: ze streefden naar meer vrijheid, maar escalatie en radicalisering waren niet aan hen besteed (Vuyk 2000, 117-119). Patriotse sympathieën koesterden ook Moens en Van Overstraten, die in verschillende publicaties hun vrijheidslievende idealen propageerden. Datzelfde geldt voor Bleecker, Zubli en Lublink. Uylenbroek koos voor een neutralere koers en kwam pas na de omwenteling van 1795 uit voor zijn patriotse idealen (De Vries 2006, 159). Tegen deze achtergrond valt op dat een bijdrage van die andere grote, patriotse schrijfster ontbreekt, namelijk Elizabeth Bekker, beter bekend als Betje Wolff. Eerder had zij zich een groot bewonderaar van Van Merken betoond: zij schreef verschillende brieven waarin ze haar grote waardering liet blijken.¹⁸ Wolffs aanvankelijke

¹⁶ Van beide dichters is werk opgenomen in het eerste deel van *Kleine dichterlijke handschriften* uit 1788. Daarin vinden we ook werk van onder anderen Doornik, Haverkorn en Roullaud.

¹⁷ De naam van dit genootschap is niet bekend, zie De Vries 2006, 56.

¹⁸ Op de educatieve website Literatuurgeschiedenis.nl wordt Betje Wolff getypeerd als 'een groot fan' van Van Merken. Zie <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/18de/auteurs/lg18055.html> (redactie voor het deel over de achttiende eeuw: Marleen de Vries en André Hanou).

bewondering voor Van Merken was echter omgeslagen in afkeer, nadat het arrangeren van een ontmoeting op niets was uitgelopen (Van Lochgem 2013). Wolff verkeerde bovendien in ballingschap toen Van Merken overleed, ver buiten Uylenbroeks actieradius. Ook Van Merkens echtgenoot, Nicolaas Simon van Winter, had geen bijdrage geleverd. Hij was niettemin alomtegenwoordig in de bundel. Vrijwel alle dichters stonden stil bij zijn verdriet en het gegeven dat hij nu alleen achterbleef.

Sociaal gezien vormde de bundel dus vooral een afspiegeling van Uylenbroeks netwerk. Uit de verschillende bijdragen sprak bovendien een duidelijke poëtische visie, die eveneens aansloot bij Uylenbroeks eigen literatuuropvattingen. De meeste dichters besteedden uitvoerige aandacht aan Van Merkens indrukwekkende oeuvre, waarbij vooral haar leerdicht *Het nut der tegenspoeden* (1762) en haar toneelstukken aandacht kregen. Daarnaast benadrukten ze het deugdzame, godvruchtige en leerzame karakter van haar poëzie. Daarmee schaarden zij zich achter de gangbare, verlichte genootschappelijke kunstmoraal: goede kunst moest het algemene nut en deugdzzaamheid bevorderen. Van Merken kon dat volgens de lofzangers en -zangeressen als geen ander: 'De schouwburg word door u een school van kunst en deugd', aldus Ogelwight (*Lykdichten* 1790, 48). Of, zoals De Clercq, die zelf enkele treurspelen had vertaald, het uitdrukte: 'De zuivre deugd, de leidsvrouw harer schreden, / Zette al haar gaven luister bij' (*Lykdichten* 1790, 26).

Vanzelfsprekend kreeg ook het feit dat Van Merken een schrijfster was, ruime aandacht. Daarbij valt op dat zij niet zozeer als een uitzondering wordt gepresenteerd (de spreekwoordelijke 'tiende van de muzen') maar als een gelijkwaardige deelnemer in het literaire veld.¹⁹ Volgens Carelius-Griethuizen, die tot de vriendenkring van Van Merken en Winter behoorde, deden Van Merkens prestaties niet onder voor die van mannelijke collega-dichters: 'Wie steeg, als zy, met mannenstappen, / Zo vroeg de steile gloritrappen / De vindingrykste kunst en eedle weetenschappen / Met zoo veel moed en yver op?' (*Lykdichten* 1790, 3). Haverkorn stelde zich voor hoe Van Merken haar plaats temidden van mannelijke poëten in het hiernamaals innam:

'k Zie u De Marre en Smits ontmoeten;
 Hoogvliet en Snakenburg u groeten;
 De Bosch en Harsten volgen na
 Fontein en Steenwyk, vol verlangen,
 Zie 'k nevens Pater u ontvangen.
 Met Lutkeman en Feitama (*Lykdichten* 1790, 75).

¹⁹ Twee jaar later, in 1792, zou Helmers beargumenteren dat juist Van Merkens vrouw-zijn haar uitzonderlijke verbeeldingskracht kon verklaren. Zie hierover De Vries 2001, 140.

En Zubli stelde onomwonden dat hij de dichtkunst van Van Merken had geleerd:

De grootste dichteres, wie 't licht ooit straalde in de oogen;
 Het wonder van Euroop', van de aard';
 Van Merken, 't beeld der godheid waard;
 Myn moeder in de kunst...is dan, helaas! me onttoegen!
 (*Lykdichten* 1790, 33).

De huldebundel voor Van Merken laat dus een kring van gelijkgestemde schrijvers zien, die, passend bij het verlichte classicisme van de overleden schrijfster, de kunst als een middel tot verbetering van de zeden presenteerden. De bevordering van deugden stond hierbij centraal, binnen de kaders van de classicistische voorschriften.

Hulde aan Helmers

Ook bij de totstandkoming van de herdenkingsbundel voor Helmers was een grote rol voor een uitgever weggelegd, namelijk Witsen Geysbeek. Deze had jarenlang op vertrouwelijke en vriendschappelijke voet met Helmers verkeerend en wilde zijn landgenoten kennis laten maken met de dichter, zoals zijn vrienden hem gekend hadden (Van Hattum 1996, 140; *Hulde* 1815, 'voorrede'). Witsen Geysbeek zorgde er daarom voor dat de voordrachten, gehouden tijdens de bijeenkomsten in de *Hollandsche Maatschappij* op 26 februari 1814 en *Felix Meritis* op 25 november 1814, het jaar erop in druk verschenen. De bundel telde vier bijdragen: een lofrede van Gerrit Joan Meijer, een lofzang van Maurits Cornelis van Hall, een redevoering van Hendrik Harmen Klijn en een zangstuk van diens broer Barend Klijn. De rede van Meijer bevatte bovendien enkele gedichten van Helmers die nog niet eerder waren uitgegeven.

De bundel ademde in alles een sfeer van adoratie voor een dichter die zijn ziel en zaligheid voor het vaderland gegeven had. Op de titelpagina was een antiek meubelstuk te zien, waarop enkele dichtwerken lagen uitgesteld. Daarboven zweefde de naam van Helmers, in een lichtkrans van sterren. Daarmee werd de onsterfelijkheid en de bezielende kracht van de overleden dichter benadrukt: hij had weliswaar het aardse leven verlaten, maar zijn gezangen zouden eeuwig voortleven.

Genootschappelijkheid was wat de auteurs met elkaar en met Helmers verbond. Ze kenden elkaar onder meer via bovengenoemde gezelschappen. Daarnaast was er een relatie met de vrijmetselarij: Helmers, Van Hall en

H.H. Klijn waren allen lid van de Amsterdamse loge *La Charité* geweest. Het verbaast dan ook niet dat er in de bundel uitgebreid werd stilgestaan bij Helmers' genootschappelijke activiteiten. Zowel Meijer als Klijn verwezen bijvoorbeeld naar een van Helmers' vroegste optredens, namelijk de rede die hij in 1792 in het Amsterdamse genootschap *Concordia et Libertate* uitsprak over het werk van de 'groote dichteresse' Lucretia Wilhelmina van Merken (*Hulde* 1815, 21, 92).

De bundel had niet alleen een genootschappelijk karakter maar stond ook bol van de poëtische uitspraken. Meijer en Klijn gingen uitvoerig in op hun opvattingen over het ware dichterschap.²⁰ Helmers belichaamde het ideaalbeeld van de ware poëet, die door Klijn in zijn lofrede als volgt wordt beschreven:

Dichter! veel beteekenende, heilige naam! Gelukkige sterveling, wien de natuur tot dezen haren lieveling verhief! dubbel smaakt hij den wellust van dit leven, terwijl hij tevens de verlichter of trooster zijner eeuw is. De dichter zweeft in eene denkbeeldige wereld, en verzinnelijkt ons van daar zijne hooge gewaarwordingen; uit de natuur schept hij zijnen beeldenrei, en de taal is de verf waarmede hij alles kleurt; meester over ons hart, schokt of kalmt, verbrijzelt of verheft hij ons gevoel, en sleept ons onwederstaanbaar mede in den stroom zijner denkbeelden (*Hulde* 1815, 95).

Klijns visie paste in een idealistische poëtica, waarbij de dichter een brug sloeg tussen de stoffelijke en geestelijke wereld. Hij beschikte over de unieke gave om hogere werkelijkheden via de poëzie toegankelijk te maken (Oosterholt 1998, 84-113). Het dichten was een goddelijke aangelegenheid, die slechts voor enkelen openstond. Apollo's heiligdom kon alleen betreden worden door diegene die de 'gave der goddelijke dichtkunst' bezat. Ook Meijer betoogde dat de voornaamste taak van de dichter eruit bestond om zijn gevoelens te tonen en deze op het publiek over te brengen, zodat het heldere inzichten en een 'verëdelt gevoel' kreeg. De dichter diende zich vooral te richten op de waarheid, de deugd en de 'zedelijkheid van den mensch'. Helmers had dat als geen ander gedaan, aldus de lofredenaars. Hij was de belichaming van de ware dichter; hij leefde als 'een priester, den gewijden dienst vertrouwd' (*Hulde* 1815, 3, 5, 8, 76).

Helmers' vaderlandsliefde kreeg uiteraard ook de nodige aandacht. Hij had volgens Meijer alles gegeven om 'de verzwakking, verlamming en den staatkundigen dood van zijn vaderland' tegen te gaan (*Hulde* 1815, 16).

²⁰ Voor een uitvoerige uiteenzetting van poëtische opvattingen in deze periode zie Oosterholt 1998.

Meijer stond ook stil bij Helmers' kosmopolitische idealen: het was een 'voortreffelijke gedachte' dat Nederlanders niet alleen 'een bijzonder volk' vormden, maar ook 'leden van het heelal en wereldburgers' waren (*Hulde* 1815, 18-19). Bovenal was Helmers echter de grote 'vaderlandsche bard' die voor de vrijheid van zijn vaderland had geijverd toen deze op het spel stond. Zoals Van Hall het uitdrukte: 'zoo lang onze harten vatbaar blijven voor het verhevene, goede en schoone, zoo lang wij het vaderland en de dichtkunst beminnen, zal ook de belijdenis van onze lippen vloeijen: Helmers was onze geliefkoosde zanger! onze echte vaderlandsche Bard!!!' (*Hulde* 1815, 39).

Het stond volgens de lofredenaars buiten kijf dat met Helmers een van de meest vaderlandslievende dichters gestorven was. Bij zowel Klijn als Van Hall leefde de gedachte dat daar wel een duurzaam monument tegenover mocht staan. Eerstgenoemde eindigde zijn lofrede dan ook met een oproep voor de oprichting van een speciaal gedenkteken voor de overleden dichter. Hij refereerde aan het monument van Vondel in de Nieuwe Kerk en meende dat het een eenvoudige daad van rechtvaardigheid zou zijn wanneer ook Helmers op die manier geëerd zou worden. Als iemand het verdiende, was het Helmers, want die had als geen ander de roem van de voorvaders bezongen (*Hulde* 1815, 102). Zo ver zou het echter niet komen: Jan Fredrik Helmers moet het tot op de dag van vandaag doen met de papieren gedenkzuil die zijn dichtvrienden in 1815 voor hem oprichtten.

Deze was niet alleen bedoeld als een sociale uiting van collegiale waardering en bewondering, maar bevatte ook een poëtische stellingname. Volgens de huldebrengrers was het ware dichterschap slechts aan enkelen voorbehouden, die in contact konden treden met een hogere, ideële werkelijkheid. Deze idealistische gave diende ook ingezet te worden om vaderlandsliefde op de lezer over te brengen. Volgens de huldebrengrers beschikte Helmers bij uitstek over de dichterlijke overtuigingskracht om dat te kunnen doen.

Bloemen op het graf van Loosjes

Op 28 februari 1818 overleed de Haarlemse uitgever en schrijver Adriaan Loosjes. Zijn dood kwam onverwachts, want diezelfde avond had hij nog een bijeenkomst van het Haarlemse gezelschap *Oefening in de wetenschappen* bijgewoond, waarvan hij actief lid was. De leden van het departement letterkunde (opgericht in 1804) besloten daarop om Loosjes in hun eerstvolgende vergadering van 14 maart te herdenken. De voordrachten van die avond werden uitgegeven door de weduwe van Loosjes, Cornelia Herdingh, onder de titel *Hulde aan de nagedachtenis van Adriaan Loosjes* (1818).

Datzelfde jaar verscheen nog een tweede bundel van een ander genootschap: het Amsterdamse gezelschap *Openhartigheid, vertrouwen en stilzwijgendheid*. Dit eerbetoon, *Bloemen, op het graf van Adriaan Loosjes, Petruszn.*, bestond uit een korte levensschets, enkele gedichten en een korte overdenking. Alle bijdragen van dit 'boekje', dat bij J.C. van Kesteren te Amsterdam verscheen, waren opmerkelijk genoeg anoniem. Daarmee werd het collectieve karakter van deze onderneming benadrukt: het draaide hier niet om de identiteit van de makers, maar om het gemeenschappelijke saluut aan een door allen gewaardeerd schrijver.²¹

Aan de eerstgenoemde huldebundel werkten vier auteurs mee: Petrus Hofman Peerlkamp, Cornelis de Koning, Adriaan van der Willigen en Hendrik Meijer Junior. Peerlkamp was vanaf 1816 rector van het gymnasium te Haarlem en kende Loosjes nog maar betrekkelijk kort. Dat gold niet voor De Koning en Van der Willigen, die langdurig met Loosjes bevriend waren geweest. Zij kenden Loosjes ook nog uit een ander gezelschap: *Democriet*. Dat genootschap was in 1789 door Loosjes opgericht en profileerde zich vooral in de eerste jaren van zijn bestaan als een uitgesproken patriots, vrijheidslievend gezelschap. De leden produceerden aan de lopende band hekeldichten over de orthodoxie, aristocratie en Oranje (Schravendeel 1995, 30). Hoezeer De Koning en Van der Willigen op dezelfde politieke lijn zaten, blijkt ook uit het feit dat zij in 1806 gezamenlijk een 'adres' opstelden om te protesteren tegen de komst van Lodewijk Napoleon. Of de band met Meijer junior net zo sterk was, is onduidelijk. Meijer verhuisde pas in 1810 naar Haarlem en kende Loosjes waarschijnlijk hoofdzakelijk via *Oefening in de wetenschappen*. Zeker is wel dat hij er de laatste genootschapsavond van Loosjes ook bij was: hij verwerkte de thematiek van Loosjes' voordracht die avond in zijn eigen lofdicht (*Hulde* 1818, 51).²²

De auteurs legden unaniem de nadruk op het christelijke, vaderlands-lievende, opvoedkundige karakter van Loosjes' oeuvre. Ze benadrukten verder dat zijn werk en leven volledig met elkaar in overeenstemming waren: hij leidde een leven 'gelijk aan zijne woorden' (*Hulde* 1818, 22). Als burger ontplooidde hij bijvoorbeeld allerlei activiteiten ten behoeve van de armen-

²¹ Hetzelfde gebeurde bij de herdenkingsbundel voor Jan van Walré uit 1838, die door de Haarlemse rederijderskamer *De Wijngaardranken* (onder de zinspreuk *Liefde bovenal*) werd samengesteld. De secretaris en voorzitter stelden respectievelijk het voorbericht en een herdenkingsrede op, maar de drie dichtelijke bijdragen zijn niet ondertekend. In het voorbericht wordt slechts gemeld dat deze door twee leden zijn aangeleverd. Zie *Hulde* 1838, 4.

²² Het is enigszins bevreemdend dat Meijer jr. Loosjes een kosmopolitische grondhouding toeschrijft. Loosjes' werk en leven stroken daar niet mee. Ook heeft zijn gedicht een veel verhevener en helmetsiaanse toon dan de andere bijdragen. Zie *Hulde* 1818, 41-54, met name 47.

zorg en volksopvoeding – hij richtte onder meer het Haarlemse departement van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* op. Des te overtuigender waren al zijn letterkundige lessen. Peerlkamp liet er geen twijfel over bestaan dat Loosjes daarmee aan het profiel van een ware dichter voldeed: ‘Onze eeuw is zoo vruchtbaar in aantal van vaderlandsche dichters, dat men bijna dagelijks de oordeelvellingen van bekwame kunstregters over de vereischten van den waren dichter kan hooren of lezen. Mijns inziens heeft Loosjes alle deze vereischten bezeten’ (*Hulde* 1818, 19).

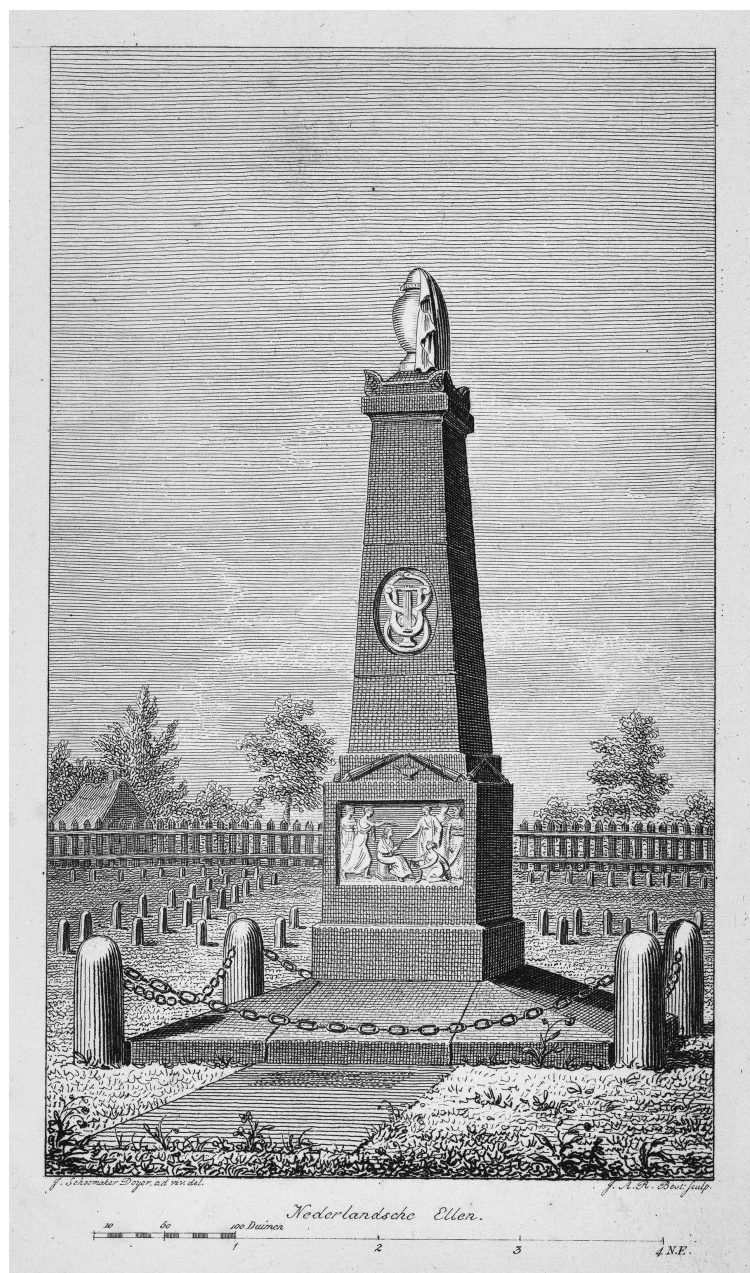
Peerlkamp legde niet uit hoe het profiel van de ware dichter er volgens hem precies uitzag, maar zijn portret van Loosjes sprak boekdelen. Eenvoud en oprechtheid werden als de twee belangrijkste eigenschappen van een goede dichter aangewezen. Poëticaal gezien sloot het eerbetoon aan Loosjes het meeste aan bij wat Jan Oosterholt (1998, 38-83) de *common sense-poëtica* heeft genoemd. Die kenmerkte zich door een anti-theoretische houding en een cultus van het authentieke en eenvoudige. Deze houding paste bij de nationale identiteit, want zowel authenticiteit als eenvoud golden als typisch vaderlandse deugden (Oosterholt 1998, 62-63). Loosjes’ werk sloot hier naadloos bij aan. Alle lofredenaars en -dichters benadrukten zijn oprechte en onopgesmukte taal, die hij ten dienste stelde van de algemene zedenverbetering.

Behalve de authenticiteit en eenvoud kreeg ook Loosjes’ vaderlandsliefde de nodige aandacht. Velen verwezen expliciet naar zijn verzet tegen de napoleontische heerschappij. Zo schilderde hij de ‘kwaadaardigheid van den Corsikaanschen Zwaardvechter’ met ‘afzigtelijke kleuren’, terwijl hij Nederlandse helden als Michiel de Ruyter de hoogste lof toezwaaide (*Hulde* 1818, 47; *Bloemen* 1818, 17). Ook schreef hij allerlei vaderlandse romans en verhalen, zoals *Historie van Susanna Bronkhorst* (1806) en *Het leven van Maurits Lijnslager* (1808). Hij overtrof daarmee alle andere Europese romanschrijvers, zoals Lafontaine, Richardson en Fielding, aldus een van de lofdichters (*Bloemen* 1818, 17).

Uit de huldebundel rees zo het profiel op van Loosjes als de belichaming van de ideale schrijver. Eenvoud, authenticiteit en vaderlandsliefde behoorden tot de navolgenswaardige eigenschappen van zijn oeuvre, aldus de huldebrengers.

Dwepen met Feith

Toen Rhijnvis Feith op 8 februari 1824 overleed [afb. 4], onstond bij ‘eenige bijzondere vrienden’ het idee om een ‘Letterkundige Eerzuil’ voor

Afbeelding 4
 Grafmonument voor Rhijnvis Feith te Zwolle.
 Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

hem op te richten. Ze wilden voorkomen dat allerlei dichters afzonderlijk hun teksten zouden publiceren en benaderden G.T.N. Suringar uit Leeuwarden met de vraag of hij als uitgever wilde optreden. Deze nodigde in overleg met hen verschillende andere auteurs uit en het resultaat was anderhalf jaar later te bewonderen. De imposante *Gedenkzuil voor Mr. Rhijnvis Feith* (1825) bestond uit twee lofredes en zestien gedichten. De lofredes waren van de hand van Maurits Cornelis van Hall en Willem Hendrik Warnsinck, voor de dichtsterlijke bijdragen tekenden achtereenvolgens P.R. Feith (de zoon van Feith), P.L. den Beer, A. Boxman, T.J. Kerkhoven, J. Kisselius, H.H. Klijn, B. Klijn, H. van Logchem, C. Loots, P. Moens, J. Nierstrasz, L. Rietbergen, A.C.W. Staring, J. van Walré, W.H. Warnsinck en H. Tollens. Een gravure, speciaal voor deze uitgave vervaardigd door P. Velijn, sierde het titelblad. Dit geheel moest het nageslacht bewijzen 'hoe waard en dierbaar de onvergetelijke Man aan zijne tijd- en kunstgenooten geweest is' (*Gedenkzuil* 1825, ii-iii).

Het is onduidelijk welke vrienden precies het initiatief namen, maar het ligt voor de hand dat Van Hall en Warnsinck daartoe behoorden.²³ De lofredes die zij vervaardigden, vormen namelijk het leeuwendeel van de bundel: ze beslaan ongeveer twee derde van de in totaal 260 pagina's. Beide redevoeringen hebben evenwel een totaal verschillend karakter. Van Hall plaatste het oeuvre van Feith voornamelijk in een literair-historische traditie, terwijl Warnsinck zijn persoonlijke relatie met Feith centraal stelde en volop uit hun onderlinge correspondentie citeerde. Warnsinck koesterde zoveel bewondering voor Feith, dat hij zich nogal eens liet meeslepen door zijn emoties. Zijn tekst bevestigt in feite alle clichés waarmee fangedrag nogal eens geassocieerd wordt, namelijk overspannen gedrag, blinde adoratie en hysterie. Als de term 'fancultuur' ergens van pas komt, dan is het wel hier: collegiale bewondering heeft plaats gemaakt voor idolatrie.

Van Hall besteedde in zijn lofrede, die hij ook had voorgedragen op 18 september 1824 in de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* te Amsterdam, vooral aandacht aan de vroege jaren van Feith. Dat was het tijdvak waarin de Zwolse dichter furore had gemaakt met zijn gevoelspoëzie. Van Hall wees erop dat Duitse invloeden een beslissende

²³ De bemoeienis van Warnsinck met de bundel blijkt uit een brief aan Suringar van 30 juni 1825 (UvA, Bsu 69-33). Daarin stelt Warnsinck enkele wijzigingen voor in het Suringars voorwoord: hij adviseert hem vooral niet de namen van de door hem benaderde dichters te noemen.

uitwerking op Feiths letterkundige loopbaan hadden gehad. De natuur vormde zijn belangrijkste inspiratiebron:

Ja! de Natuur was zijne groote leermeesteresse, aan deze, en aan de uitmuntende voorbeelden onder ouden en nieuweren, als zoo vele aanleidingen en herinneringen, die het kenmerk harer voortreffelijkheid met zich brengen, toetste hij zijne kunstgewrochten en putte daaruit die regelen, dat ontwikkeld begrip der vrije kunst, hetwelk hij als Dichter en Redenaar volgde; en zoo smolten bij hem Natuur, voorschrift, begrip en kunst op de voortreffelijke wijze te zamen, en vormden dat schoone harmonische geheel van verheven gedachten, gepaste beelden en schitterende omkleeding, dat ons in zijne beste Dichtstukken, en geheel het beschaafde *Nederland* met ons, altijd zoo bekoorde en verrukte (*Gedenkzuil* 1825, 19-20).

Voorals de dichter Friedrich Gottlieb Klopstock had veel invloed op Feith uitgeoefend. Het is niet overdreven om Feith, op zijn beurt, als een harts-tochtelijk 'fan' van Klopstock te typeren: Feith reisde in de zomer van 1781 helemaal af naar Hamburg om de dichter te ontmoeten en hem in zijn album te laten schrijven (Buijnsters 1984, 111-112). Van doorslaggevend belang was een bezoek aan het graf van Klopstocks echtgenote. Daar zou de dichtersvont op Feith zijn overgeslagen: 'Ja! dáár, dáár werd voorzeker onze verheven vrome Dichter voor die reeks van teedere en wegslepemde zangen gestemd, waarin zachtheid en verhevenheid, rede en gevoel, door het lichtdonker van de treffendste kleuren en schaduwen te zamen verbonden' (*Gedenkzuil* 1825, 25).

Van Hall gaf ook een uitgebreide plaatsbepaling van Feiths oeuvre ten aanzien van andere Nederlandse schrijvers. Volgens Van Hall overtrof Feith de twee grootste vaderlandse dichters, Vondel en Cats, omdat hij hun positieve kwaliteiten in zich verenigde, namelijk zedelijkheid en verhevenheid.²⁴ Feith vertegenwoordigde volgens Van Hall bij uitstek de wederopbloei van de vaderlandse letterkunde, zoals die zich aan het einde van de achttiende eeuw had afgetekend, samen met dichters als Van de Kastelee, Bellamy, Kleyn, Van Alphen en Kasteleyn.

Terwijl Van Hall een afgewogen plaatsbepaling van Feith in de literatuurgeschiedenis poogde te geven, verloor Warnsinck zich in een langgerekte verheerlijking van de overleden dichter. Het portret zegt feitelijk meer over Warnsinck zelf dan over het object van verering. Pagina's lang weidde Warnsinck uit over de aard en intensiteit van zijn band met Feith. Zo stond

²⁴ Zie over de rede van M.C. van Hall ook Buijnsters 1963, 270-272; Honings 2011, 236-237.

hij uitgebreid stil bij zijn aanvankelijke schroom om contact te leggen met de 'lievelingsdichter der natie'. Warnsinck wilde niets liever dan hem ontmoeten, maar durfde hem niet te benaderen. Hij spreekt in dit verband zelfs van een 'bedevaart' naar Feiths woning:

Ja ik had *Zwolle* kunnen bezoeken; ik had eene bedevaart naar *Boschwijk* kunnen ondernemen; ik had de woning en het landgoed van den diep-vereerden en geliefden Vriend met heilige verrukking, kunnen aanstaren, nimmer, nimmer zou ik hebben kunnen besluiten, mij bij hem te doen aanmelden; nimmer hem in persoon hebben durven zeggen: 'Edel Man! ik acht en bemin u!' (*Gedenkzuil* 1825, 82).

Via een bekende kwam hij alsnog in contact met Feith en daaruit groeide een waardevolle vriendschap. Volgens de lezing van Warnsinck had de Voorzienigheid daarin de hand gehad: 'het was in den Hemel besloten, dat wij Vrienden, en voor eene eeuwigheid Vrienden zouden worden!' (*Gedenkzuil* 1825, 82). De vriendschap begon met een briefwisseling, die een vervolg kreeg in geregelde ontmoetingen op het landgoed van Feith. De eerste ontmoeting moet, als we Warnsinck mogen geloven, onvergetelijk zijn geweest:

Nimmer zal ik den dag vergeten, aan wiens schoonen avond ik mijnen eeuwiggeliefden Feith in de armen viel; nimmer vergeten, wat ik gevoelde toen hij mij aan zijn edel hart drukte; nimmer dat viertal weken vergeten, onder het genot der reinste genoegens doorgebracht; nimmer vergeten, hoe wij, in de morgen van ons vertrek, te moede waren bij den laatsten afscheidskus van den edelen Grijsaard; nog den laatsten handdruk van mijnen Feith; nog zie ik zijne tranen; nog hoor ik zijn laatst en aandoenlijk: 'God zij met u' en – de tranen, die mij, bij de herinnering van dit alles, langs de kaken vloeijen, afdroogende, gevoel ik het, boven alle beschrijving, hoe zalig het mij is zijn vriend te zijn (*Gedenkzuil* 1825, 84-85).

Het moge duidelijk zijn dat Warnsinck uitermate gesteld was op Feith. Warnsinck liet evenwel niet achterwege te vermelden dat ook de Zwolse dichter gebaat was bij hun vriendschap. Geregeld vroeg Feith het oordeel van Warnsinck over verschillende teksten waar hij aan werkte. Zo legde Feith delen van *De eenzaamheid en de wereld* voor aan Warnsinck, die vervolgens ook zijn vriend Johannes Nierstrasz inschakelde. Hun beider positieve oordeel droeg ertoe bij dat Feith tot publicatie overging, hetgeen Warnsinck in geuren en kleuren beschreef.

Warnsinck voelde goed aan dat hij zichzelf wellicht iets te veel centraal stelde in zijn huldebetoon aan Feith. In een voetnoot dekte Warnsinck zich

namelijk al in tegen eventuele kritiek. Natuurlijk, zo schreef hij, lag het niet in zijn bedoeling om zichzelf boven Feith te verheffen: 'hoe konde ik aan eigene *zelfverheffing* denken, waar mijne geheele ziel vervuld was met de gedachte aan de beminnelijke nederigheid van mijnen Vriend?' (*Gedenkzuil* 1825, 92). Helemaal geloofwaardig was dit echter niet, want Warnsinck citeerde vervolgens nog een lang gedicht van zijn hand waarin hij Feith voor de toezending van *De eenzaamheid en de wereld* bedankte. En, alsof dat niet genoeg was, volgde daarop nog een fragment uit een brief van Feith waarin hij Warnsinck allerhartelijkst voor dit vers bedankte.

Het grootste deel van Warnsincks lofrede was gewijd aan de vele bezoeken die Warnsinck aan Boschwijk bracht. Met intens genot dacht hij terug aan de lange wandelingen die ze daar samen hadden gemaakt en hun leerzame gesprekken. Het bekoorde hem dat Feith nooit op hem had neergekeken, hoewel hij maar een eenvoudige 'suikerkoker' ofwel suikerfabrikant was. Voor Feith telde echter maar één ding, namelijk Warnsincks godvruchtigheid. In het hiernamaals, zo had Feith Warnsinck toevertrouwd, zou iedereen gelijk zijn: 'Daar, in den Hemel, zal de verstgevorderde, een Newton zelfs, een kind zijn' (*Gedenkzuil* 1825, 156). Warnsinck kon niet anders dan diep dankbaar zijn voor deze en andere levenslessen die hij had meegekregen van de dichter, die zich als een vader over hem ontfermd had. Apetrots was hij op het geschenk dat hij van Feith in zijn laatste levensjaar had ontvangen: een 'aandenken van haar'. Tot aan zijn 'jongste snik' zou hij dit koesteren (*Gedenkzuil* 1825, 89).

Warnsinck heeft veel weg van het clichébeeld van de 'hysterische fan', dat we met hedendaagse fancultuur associëren. Een bedevaart, diepgevoelige brieven, huisbezoeken, tranen en zelfs een haarlok: zijn adoratie lijkt geen grenzen te hebben gekend. Door deze dweepzucht ook publiekelijk kenbaar te maken plaatste Warnsinck vooral zichzelf in de schijnwerpers. Dat kwam hem op stevige kritiek te staan. Volgens een criticus van *De recensent, ook der recensenten* zou het goed zijn wanneer Warnsinck zijn gevoel voortaan in toom zou houden. Het was ongepast gedrag in deze 'verstandige eeuw'.²⁵ Deze kritiek was dus vooral gekant tegen Warnsincks overdreven emotiona-liteit, die niet strookte met de vereisten van de tijd. Van een ander kaliber was het commentaar van de Rotterdamse dichter Jan Wap: ook hij ridiculiseerde Warnsincks gevoeligheid, maar hij greep diens zelfverheffing vooral

²⁵ Zie de bespreking in *De recensent, ook der recensenten*, 19, 1826, 49-53. De (anonieme) criticus van de *Vaderlandsche letteroefeningen* vergoelijkte Warnsincks overmatige gevoels-expressie. Hij meende dat het niet geheel ongepast was, omdat Feith, gevoelsdichter bij uitstek, het voorwerp van zijn aanbidding was. Zie *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1826, 220-224.

aan om een poëticaal statement te maken. Het loont de moeite wat langer bij de kritiek van Wap stil te staan, omdat opnieuw duidelijk wordt hoezeer de gedenkzuilen ook een poëtische functie vervulden.

Wap verwoordde zijn kritiek op Warnsinck in *Nieskruid voor den heer J.L. Nierstrasz* (1828). In dit hekelschrift trok hij van leer tegen het in zijn ogen lauwe literaire klimaat van zijn land. Het stuk was vooral tegen Nierstrasz gericht, maar ook Warnsinck kreeg er flink van langs, en wel vanwege de lof die hij zichzelf en Nierstrasz had toegezwaaaid in de *Gedenkzuil* voor Feith. Volgens Wap had Warnsinck eerder een gedenkzuil voor zichzelf dan voor Feith willen oprichten:

onmogelijk kunnen wij zwijgen over de verregaande onbeschaamdheid, welke de Poëet Warnsinck heeft gehad, om, onder de *quasi* van Feith, zich en Nierstrasz eene Gedenkzuil op te rigten; [...] Wij vragen thans in gemoede, of de aangehaalde *bluffen* iets bijdragen tot de kennis van het karakter onzes grijzen *Dichters*, dan of zij niet veeleer moeten dienen, om de *Gedenkzuil* voor Feith tot eene Eerezuil voor Nierstrasz en *consorten* te doen strekken? [...] Intusschen durven wij toch wel vooronderstellen, dat de naam van Feith ook zonder die *Gedenkzuil* onvergankelijk zou geweest zijn (Wap 1828, 42-44).

Waps tirade betrof niet alleen de onbescheidenheid van Warnsinck en Nierstrasz, maar vooral de povere kwaliteit van hun eigen werk. Hun gerijmel was prototypisch voor het belabberde niveau van de Nederlandse dichtkunst, aldus Wap. Zij waren niet meer dan slappe navolgers van Tollens en producenten van de meest verderfelijke soort utilitaire poëzie (vergelijk Mathijssen 1993).

Verderop in het geschrift fileerde Wap de bijdrage van Nierstrasz aan de huldebundel voor Feith, die uitblonk in middelmatigheid en onbegrijpelijke poëtische combinaties. Zijn taal was quasi-naïef en -verheven en wekte louter op de lachspieren. Potsierlijk waren bijvoorbeeld de volgende verzen: 'Ach, wat blijft mij, wat nu over, / Dan herinrings zingetoover, / Opgelost in zielsgekwel!' (*Gedenkzuil* 1825, 224). Waps droge commentaar luidde: 'Wij zouden haast zoo vrij zijn, om te vragen, bij welken *Apotheker* de Heer Nierstrasz deze *tinctuur* heeft laten klaar maken: *herinrings zingetoover, opgelost in zielsgekwel*? *Zielsgekwel* moet dus een *liquidum chemicum* zijn, en *herinrings zingetoover* dan?' (Wap 1828, 69). Ook de verzen over de treurende vogeltjes en goudvisjes op Boschwijk ('goudvischjes roeiden snakkend af en aan') bewezen de overleden dichter geen dienst, aldus Wap.

Waps reactie op de gedenkzuil voor Feith geeft aan dat een dergelijke bundel ook een poëtische reactie kon uitlokken. Zijn kritiek gold niet zozeer

Feith als wel de schare dichters die in het voetspoor van Tollens alledaagse gebruikspoëzie maakten en waarvan ook deze bundel getuigde. Gelegenheidsdichters als Nierstrasz en Warsinck waren Wap een doorn in het oog, omdat zij de poëzie tot een bedenkelijk niveau degradeerden. Dat uitgerekend zij gepoogd hadden Feiths kwaliteiten als dichter te bezingen, was des te pijnlijker: de onsterfelijkheid van Feith lag in diens werken besloten en niet in dit pathetische huldebetoon, aldus Wap.

Besluit

Herdenkingsbundels waren rond 1800 een belangrijke manier om de laatste eer aan een overleden schrijver te betonen. In een tijd dat het nog niet gebruikelijk was om standbeelden op te richten, vormden dit soort papieren gedenktekens een goed alternatief. Volgens sommigen waren ze zelfs duurzamer dan brons of marmer: 'Zij sta in vollen luister, duurzamer dan eene marmeren grafnaald, voor het oog der vaderlandsche geslachten, door eene reeks van volgende eeuwen!', aldus een criticus over de huldebundel voor Feith.²⁶

De gedenkzuilen kwamen tot stand op het initiatief van bevriende uitgevers, genootschapsleden en collega-dichters. Veelal organiseerde een genootschap eerst een herdenkingsbijeenkomst om vervolgens als een collectief met een dergelijke huldebundel naar buiten te treden. Behalve het genootschappelijke springt het poëtische karakter van deze bundels in het oog; met name de lofredes stonden bol van uitspraken over het ware dichterschap. De herdenkingsbundels vormden zo ook afspiegelingen van dominante literatuuropvattingen, zoals het verlichte classicisme (Van Merken), een idealistische poëtica (Helmers), een *common sense*-ideologie (Loosjes) en verheven gevoelspoëzie (Feith). Het gaat hier overigens om graduele verschillen die vooral de vorm van kunstuitingen betrof; in de kern waren de huldebrengrers het er immers allemaal over eens dat de literatuur primair een zedelijk en maatschappelijk doel diende na te streven. Niettemin werden de verhoudingen soms op scherp gesteld. De dweepzucht van een van Feiths bewonderaars, Warsinck, nam bijvoorbeeld zulke hevige vormen aan dat het tot een flinke uitbarsting kwam. Via de gedenkbundel van Feith werd een stevig poëticaal debat uitgevochten, waarin Wap zich keerde tegen de utilitaire kunstopvatting van Tollens *cum suis*.

²⁶ *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1826, 221.

Het moge duidelijk zijn dat er grote verschillen met de tegenwoordige fancultuur bestaan. Zo gaat het hier om relatief kleine kringen van vrienden en bekenden, die zich allemaal min of meer in hetzelfde sociale milieu bewegen. Van commerciële industrie, massaliteit, consumptiecultuur of zelfs bewuste *counterculture* (kritische fancultuur), die de moderne fancultuur kenmerken, is geen sprake.²⁷ Tegelijkertijd zijn er ook frappante overeenkomsten. Zo komen we individuele gevallen van dweepzucht en adoratie tegen die verrassend veel weg hebben van het nog altijd springlevende stereotype van de hysterische fan. Warnsinck is het meest uitgesproken voorbeeld daarvan: collegiale schrijversbewondering heeft hier plaats gemaakt voor idolatrie. Opmerkelijker nog is de ‘communitybuilding’ ofwel gemeenschapsvorming die uit deze herdenkingsbundels spreekt: rondom een overleden schrijver verzamelde zich een groep van gelijkgestemde auteurs die een bepaalde visie op literatuur deelden. Volgens de hedendaagse maatstaven zouden we deze collega-schrijvers echter eerder als bewonderaars dan als ‘fans’ typeren – een excentriekeling als Warnsinck daargelaten.

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderden de schrijversherdenkingen van karakter: vanaf 1850 raakte het alom in Europa in de mode om schrijvers met standbeelden en grootscheepse feesten te eren. De kring van gelijkgestemde bewonderaars breidde zich nu uit tot een breder publiek, die via de media, publieke bijeenkomsten, en goedkope volksedities deelgenoot werden van een algemenere ‘fancultuur’. Wanneer de hier besproken auteurs enkele decennia later waren gestorven, was de kans groot geweest dat ze ook een eigen standbeeld hadden gekregen. Van Merken, Helmers, Loosjes en Feith moesten het nu echter met een papieren gedenkteken doen. Niet tot ieders tevredenheid overigens. Nog in 1868 beklagde een dichter zich erover dat Helmers geen standbeeld had gekregen: ‘men scheen maar niet van plichtgevoel doordrongen, / Een dichter, die ons volk zoo treffend heeft bezongen, / Een huldeblijk te biën uit nationaliteit / Lag de oorzaak daarvan soms in onverschilligheid?’ (Van Hattum 1996, 62, 383-384).

Literatuur

ASSMANN 1995

J. Assmann, ‘Collective Memory and Cultural Identity’, in: *New German Critique*, 65, 1995, 125-133.

²⁷ Zie voor een kritische bespreking van de moderne fancultuur: Lewis 1992.

- VAN DEN BERG 1999
W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: W. van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Onder redactie van K. Beekman, M. Mathijssen & G. Vis. Amsterdam, 1999, 65-87.
- BITTER e.a. 2013
P. Bitter, V. Bonenkampová & K. Goudriaan (red.), *Graven spreken. Perspectieven op middeleeuwse en vroegmoderne grafcultuur in de Nederlanden*. Hilversum, 2013.
- BLAAS 2000
P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*. Hilversum, 2000.
- BLOEMEN 1818
Bloemen, op het graf van Adriaan Loosjes, Petruszn. Door het letteroefenend genootschap, onder de zinspreuk: Openhartigheid, vertrouwen en stilzwijgendheid. Amsterdam, 1818.
- BUIJNSTERS 1963
P.J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*. Assen, 1963.
- BUIJNSTERS 1984
P. J. Buijnsters, 'Klopstock's inscriptie in de Vriendenrol van Rhijnvis Feith', in: *De Nieuwe Taalgids*, 77, 1984, 110-115.
- DONGELMANS 2006
B. Dongelmans, 'The Prestige of Complete Works. Some Editions of Joost van den Vondel (1587-1679) Discussed', in: M. van Delft, F. de Glas & J. Salman (red.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zutphen, 2006, 65-82.
- EISNER 2009
E. Eisner, *Nineteenth-Century Poetry and Literary Celebrity*. New York, 2009.
- ERLL 2011
A. Erll, *Memory in Culture*. New York, 2011.
- GEDENKZUIL 1825
Gedenkzuil voor Mr. Rhijnvis Feith. Leeuwarden, 1825.
- VAN HATTUM 1996
M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996.
- HONINGS 2011
R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden, 2011.
- HONINGS e.a. 2013
R. Honings & P. van Zonneveld, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2013.
- HULDE 1815
Hulde, toegebracht aan de nagedachtenis van Jan Fredrik Helmers. Amsterdam, 1815.
- HULDE 1818
Hulde aan de nagedachtenis van Adriaan Loosjes Pz., toegebracht door het departement letterkunde van het gezelschap: Oefening in wetenschappen te Haarlem, in deszelfs vergadering van 14 maart 1818. Haarlem, 1818.

HULDE 1838

Hulde der nagedachtenis van Jan van Walré, toegebracht door de aloude Rederijkamer: De Wijngaardranken, onder de zinspreuk: Liefde bovenal. Haarlem, 1838.

JENSEN 2008

L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw.* Nijmegen, 2008.

JENSEN 2012

L. Jensen, 'Commemorating Tollens. Cultural Nationalism, Literary Heritage, and Dutch National Identity', in: *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies*, 36, 3, 2012, 244-255.

JENSEN e.a. 2010

L. Jensen, J. Leerksen & M. Mathijssen (red.), *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation.* Leiden, 2010.

KUIJPERS e.a. 2013

E. Kuijpers, J. Pollmann, J. Müller & J. van der Steen (red.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe.* Leiden, 2013.

LEERSEN 2006

J. Leerksen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890.* Nijmegen, 2006.

LEERSEN 2014

J. Leerksen, 'Commemorating Joost van den Vondel', in: J. Leerksen & A. Rigney (red.), *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe.* Houndmills, 2014.

LEWIS 1992

L. Lewis (red.), *The Adoring Audience. Fan Culture and Popular Media.* London, 1992.

VAN LOGCHEM 2013

E. van Logchem, 'Merken, Lucretia Wilhelmina van', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken>, geraadpleegd op 4 maart 2013.

LYKDICHTEN 1687

Lykdichten, op het afsterven van den weledelen heere, Constantyn Huigens, Ridder, Heer van Zuilichem, Zeelhem, en in Monikelant, President in den Raadt van Zyne Hoogheit den Heere Prince van Orange, Overleden den 28. Maert 1667. 's-Gravenhage, 1687.

LYKDICHTEN 1790

Lykdichten, ter gedachtenisse van de grootste der Nederlandsche dichters, vrouwe Lucretia Wilhelmina van Merken, echtgenoot van de heer Nicolaas Simon van Winter; overleden in den ouderdom van ruim acht en zestig jaren, te Leyden, den 19den en begraven te Amsteldam, den 28sten van october, des jaars 1790. Amsterdam, 1790.

LYKZANGEN 1758

Lykzangen ter gedachtenisse van den beroemden dichter den heere Sybrand Feitama, overleden te Amsteldam, den XIIIIden van Zomermaand, des jaars MDCCCLVIII. Amsterdam, 1758.

MATHIJSEN 1993

M. Mathijssen, '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen. De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literaturopvattingen',

- in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen, 1993, 426-431.
- OOSTERHOLT 1998
J. Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Assen, 1998.
- VAN OOSTROM e.a. 1986
M. van Oostrom & M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (ed.), *Het leven van Joost van den Vondel*. Amsterdam, 1986.
- POOT 1735
H.K. Poot, *Vervolg der gedichten*. Delft, 1735.
- RIGNEY 2011
A. Rigney, 'Embodied Communities. Commemorating Robert Burns, 1859', in: *Representations*, 115, 2011, 71-101.
- ROCK 2010
J. Rock, *Papieren monumenten. Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden 1691-1863*. Proefschrift Amsterdam, 2010.
- SCHERMER 1712
L. Schermer, *Poëzy*. Haarlem, 1712.
- SCHRAVENDEEL 1995
R. Schravendeel, 'Patriotten en poëten. Letterkundige genootschappelijkheid bij Democriet', in: B. Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*. Haarlem, 1995, 26-31.
- STYNEN 2012
L. Stynen, *Jan Frans Willems. Vader van de Vlaamse Beweging*. Antwerpen, 2012.
- THROSBY 2009
C. Throsby, 'Byron, Commonplacing and Early Fan Culture', in: T. Mole (red.), *Romanticism and Celebrity Culture 1750-1850*. Cambridge, 2009, 227-244.
- TREURZANGEN 1752
Treurzangen over het afsterven den dichter Dirk Smits; overleden te Hellevoetsluis den xxv^{ten} van grasmaand des jaars MDCCLII. Amsterdam, 1752.
- DE VRIES 1995
M. de Vries, 'Dichten voor de eeuwigheid. Over eierzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen', in: *Literatuur*, 12, 1995, 142-149.
- DE VRIES 2001
M. de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen, 2001.
- DE VRIES 2005
M. de Vries, 'Pieter Meijer (1718-1781), een uitgever als instituut', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 28, 2005, 81-97.
- DE VRIES 2006
M. de Vries, 'Geleefd voor de poëzie. Pieter Johannes Uyenbroek 1748-1808', in: *Nederlandse Letterkunde*, 11, 2006, 44-61, 149-165.
- VUYK 2000
S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting (1720-1820)*. Amsterdam, 2000.

WANKO 2011

C. Wanko, 'Celebrity Studies in the Long Eighteenth Century. An Interdisciplinary Overview', in: *Literature Compass*, 8, 6, 2011, 351-362.

WAP 1828

J.J.F. Wap, *Nieskruid voor den heer J.L. Nierstrasz, Jr.* Amsterdam, 1828.

WITSTEIN 1969

S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*. Assen, 1969.

VAN ZONNEVELD 1993

P. van Zonneveld, 'Rondedans om de doodskist. De kring rond het graf van Bilderdijk', in: W. van den Berg e.a. (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum, 1993, 69-76.

